

Sanja Kojić Mladenov

BIJENALE U VENECIJI: NAGLASAK NA DIJALOGU

Venecijanska bijenalna izložba, međunarodna likovna manifestacija izuzetno duge tradicije, na kojoj se pored savremenih umetničkih ukrštaju i kulturološki, društveni, finansijski i politički odnosi, ove godine je bila u znaku teme „ILLUMInations“, koju je osmislila kustoskinja centralne izložbe Bijenala, Švajcarkinja Biče Kuriger (Bice Curiger). Kao i ranijih godina, ova kompleksna izložba organizovana je kroz više segmenata, među kojima su: Centralna izložba Bijenala, izložbe u nacionalnim Paviljonima i prateće izložbe i događaji (*Collateral Events*), koncentrisane na Đardinima (Giardini) i Arsenalu, ali prisutne i u mnogim galerijskim i alternativnim, javnim izložbenim prostorima po celoj Veneciji. Tokom dana vernisaža, kada je gotovo cela stručna javnost došla u Veneciju, premijerno su se mogle videti umetničke postavke, performansi i akcije, čiji uspeh zavisi od veoma različitih, često nejasnih kriterijuma vrednovanja, isprepletenih s mnogim društvenim, estetskim i finansijskim tokovima.

U medijima se kao najveći uspeh Bijenala ističe da je ove godine na njemu učestvovao rekordni broj zemalja i umetnika, što u suštini ne predstavlja neku novinu, jer Bijenale svaki put dobija na masovnosti, kako od strane učesnika, tako i od strane posetilaca, ali ovaj progresivni rast kvantiteta, svakako ne znači i automatsko povećanje kvaliteta same izložbe. Naglašena potreba za učestvovanjem na Bijenalu, prisutna kod svih učesnika internacionalne umetničke scene, suprotna je mogućnostima prosečnog posmatrača koji u moru sadržaja pokušava da se snađe, te svakako veću vidljivost imaju oni projekti koji su se odlučili za velika kustoska ili umetnička imena, dobro poznata iz literature i medija; ili one izložbe čije je mesto prezentacije u samoj Veneciji geografski bolje, kao što je to prostor Đardina i Arsenalu.

Centralna izložba: dijalog s prošlašću

Venecijansko bijenale, kao ključni zadatak ima da konceptijski svojom centralnom temom rasvetli aktuelne tokove na svetskoj umetničkoj sceni i ukaže na nova pitanja, probleme i stavove prisutne u savremenoj praksi. Kao što je poznato, savremena umetnička scena je, kao nikada do sada, veoma nepregledna i neuhvatljiva, te su u traženju početnih mapiranja i naznaka veoma bitne ovakve konceptijske izložbe, od kojih se očekuje uobličavanje pojava, pružanje zaključaka i alternativa mogućeg razvoja. Šta je ono što publika može da vidi na ovogodišnjoj centralnoj izložbi „ILLUMInations“ 54. Bijenala u Veneciji? I koja je pozicija savremene umetnosti Srbije i eks-jugoslovenskog prostora na Bijenalu i uopšte svetskoj umetničkoj sceni?

Prilično uopštena ovogodišnja tema „ILLUMInations – ILLUMInazioni“ omogućavala je veoma različite umetničke pristupe, te se činilo da bi postojanje podnaslova jasnije uka-

zalo na osnovnu koncepciju izložbe. Ako sagledamo postavku, uobičajeno simbolično mesto za najdominantnije umetničke radove je pročelje Centralnog paviljona kao i prostor ispred njega gde su se ove godine našli: „šuma“ sačinjena od jarbola bez zastava umetnice Latife Echakch (Latifa Echakhch), preparirani golubovi Mauricija Katelana (Maurizio Cattelan) i intervencija na fasadi Džoša Smita (Josh Smith), koji je kao i nešto ranije na Lionskom bijenalu, i ovde ispisao naziv izložbe – Illumi-Nations. Očigledno je namena ovakve postavke više da najavi ono što se dešava u samom paviljonu, nego da označi koncepcijsko središte. Centralno mesto je preuzeo unutrašnji prostor koji je u znaku venecijanskog starog majstora Jakopa Robustija – Tintoreta (Jacopo Robusti-Tintoretto) i njegovih najprezentativnijih remek-dela šesnaestovekovne umetnosti: *Poslednja večera*, prenetu iz bazilike San Đorđo Mađore, *Krada mrtvog tela Sv. Marka* i *Stvaranje životinja* iz Galerije Akademije. Dijalog sa prošlošću nikada nije bio toliko naglašen na centralnoj izložbi Bijenala kao sad, te je ovaj iskorak i eksperiment Biče Kuriger izazvao mnogo komentara i polemika. Autorka je ovo objasnila svojim konceptom *ILUMInacije*, odnosno povezanošću Tintoretovog inovativno dramatičnog korišćenja svetlosti u svojim delima, njegovim netipičnim kompozicijama i aktivnim odnosom ka posmatraču, sa savremenim društvenim i umetničkim kontekstom. Osim specifičnosti Tintoretovog rada, samo unošenja radova crkvene umetnosti u prostor namenjen trijumfu aktuelne umetnosti (što se razlikuje od uobičajene istorijske reprezentacije dela), je aspekt koji je ostao nedovoljno objašnjen, a koji je svakako bitan.

U katalogu, kao i na postavci, istaknut je značaj četiri *Para-paviljona* umetnika: Oskara Tuazona (Oscar Tuazon), Franca Vesta (Franz West), Monike Sosnovske (Monika Sosnowska) i Son Donga (Song Dong), veoma interesantnih arhitektonskih instalacija u okviru kojih su predstavljeni radovi drugih umetnika. Franc Vest, dobitnik Zlatnog lava za životno delo uz umetnicu Elejn Statervent (Elaine Sturtevant), obrazovao je *Para-paviljon* kao reprodukciju svoje kuhinje iz Beča. Takođe, bitno je istaći umetničke radove prisutne na Centralnoj izložbi umetnika kao što su: Džejsms Turel (James Turrell), Zigmar Polke (Sigmar Polke), Dan Flavin, Sindi Šerman (Cindy Sherman), Nairz Baghragian, Piter Fišli (Peter Fischli) i Dejvid Vajs (David Weiss), kao i nagrađene radove: „Sat“ (*The Clock*) Kristijana Markleja (Christian Marclay) koji se sastoji od dvadesetčetvoročasovnog video zapisa sastavljenog od fragmenata sa prikazom sata i merenja vremena iz preko hiljadu filmova i televizijskih emisija, zatim inovativnih medijskih ostvarenja Engleza Haruna Mirze (Haroon Mirza) nagrađenog Srebrnim lavom za najboljeg mladog umetnika i rad *Untitled/Trashcan* švedske umetnice Klare Liden (Klara Lidén) dobitnice specijalne nagrade.

Takođe, zanimljivost ovogodišnje Centralne postavke Bijenala i ono po čemu se ona razlikuje od nekoliko prethodnih, jeste njena pročišćenost od dnevno-političkih koncepata i izjava, što je bitno drugačije i od većine aktuelnih izložbi koje se priređuju po svetu, i veoma različito od koncepcija mnogih nacionalnih paviljona na Bijenalu. Ovakvu odluku su mnogi kritičari prokomentarisali kao zatvaranje očiju pred trenutnim društveno-političkim okruženjem, Biče Kuriger je na takve komentare odgovorila: „Odnos između umetnosti i aktuelnih događaja koje znamo iz medija može biti problematičan: ono što izgleda tako jasno i važno danas može biti stari šešir do sutra.“ Ona je u svome zvaničnom saopštenju rekla da želi da se fokusira na ideju svetlosti i prosvetljenja, međusobne interakcije između umetnika, odnos između umetnosti i popularne kulture i pitanja identiteta.

Autorkino bavljenje problemima klasičnih likovnih elemenata, kao što su forma, kompozicija i materijal u određenom smislu, postavku ovogodišnje centralne izložbe učinili su elegantnijom, čistijom i refinjenijom. Postavka je odlična, naročito u Arsenalu, ali su s druge strane ukazali na problem koji već odavno postoji na Bijenalu kao i vodećoj svetskoj umetničkoj sceni, a koji je bitan za nas koji pripadamo jugoistočnoj Evropi. Kako su politički angažovani umetnički radovi većinom na izložbama reprezentovali Istok (Bliski Istok i Jugoistočnu Evropu) – kao politički nestabilan teren, tako je izostanak političke umetnosti na ovogodišnjoj centralnoj izložbi Bijenala ujedno značio i nevidljivost naše regionalne scene. Zastupljenost formalističkih i estetskih zahteva kao koncept Centralne izložbe Bijenala, osim dijaloga sa remek-delima *starih majstora*, ističe značaj još jednog koji je poslednjih godina prilično potisnut na aktuelnoj umetničkoj sceni, a to je dijalog sa modernizmom, čime se istovremeno naglašava značaj zapadnoevropske umetničke tradicije. Kako su umetnici, uz manji broj onih iz SAD-a, uglavnom iz zapadnoevropskih država, sa značajnim udelom onih koji dolaze iz Švajcarske (odakle je i kustoskinja), možemo zaključiti da je na Centralnoj izložbi 54. Međunarodne izložbe Bijenala zapadnoevropska umetnost odnela prevagu.

Iako Evropa više ne izgleda onako kako je izgledala u periodima visoke estetizacije umetnosti tokom 20. veka, taj drugi kvalitet Evrope na ovoj izložbi nije bio vidljiv. Takođe, problemima formalne prirode, odnosom umetnosti i različitih segmenata društvene stvarnosti, pitanjima identiteta, privatnim i javnim, bave se i mnogi umetnici iz Srbije i uopšte sa tzv. Istoka, koji su mogli da nađu svoje adekvatno mesto na ovoj izložbi. Izložba „ILLUMInations“ svojom koncepcijom pružila je parcijalni uvid u internacionalnu scenu i to selektovanu zapadnoevropsku, čime se čini da vidljivost globalne umetničke prakse ne predstavlja suštinski interes Fondacije – la Biennale di Venezia, koja je organizator ovog događaja i koja na osnovu svojih društveno-političkih i finansijskih interesa bira kustosa ili/i tim koji realizuje centralnu izložbu.

Regionalna scena: dijalog i težnja ka međunarodnoj vidljivosti

Kako je prisustvo umetnica i umetnika iz Srbije kao i uopšte iz eks-jugoslovenskih zemalja izostalo na Centralnoj izložbi Bijenala, mogućnost svoje prezentacije imali su u okviru svojih nacionalnih paviljona, nekolicina u Romskom paviljonu, a pojedinci i u neformalnim akcijama i performansima po gradu. Pokušavali su, kao i drugi, da privuku pažnju velikim imenima i projektima, ili da iskoriste poziciju svojih paviljona, te je tako u paviljonu Crne Gore Marina Abramović, sigurno najveća internacionalna zvezda našeg terena, predstavila projekat MACCO Cetinje uz učešće Ilije Šoškića i Natalije Vujošević, uz kustose Svetlanu Racanović i Petra Čukovića. Srbija je u nasleđenom prostoru starog paviljona Jugoslavije u elitnoj izložbenoj zoni, Đardinima, istupila sa radovima konceptualnog umetnika Raše Todosijevića, u produkciji Muzeja savremene umetnosti Vojvodine, Živka Grozdanića kao komesara i mene kao kustoskinje projekta. Iako u malom, ali dobro osmišljenom prostoru iznajmljenom u Arsenalu, Hrvatska je predstavila radove skoro preminulog, konceptualnog umetnika Antonia G. Lauera a.k.a. Tomislava Gotovca i grupu BADco uz kustoski tim WHW iz Zagreba, a u prostoru „Galleria A+A“ Slovenija skulpture Mirka Bratuša uz kustoskinju

Nadju Zgonik. Makedonski paviljon realizovao je dva projekta, Art Collective ZERO i radove Žarka Bašeskog. Roma Pavilion pod nazivom *Call the Witness* okupio je u UNESCO-voj zgradi mnoge projekte i umetnike među kojima su: Tanja Ostojić, Milutin Jovanović i Želimir Žilnik iz Srbije, Hedina Tahirović Sijerčić i Nihad Nino Pušija iz Bosne i Hercegovine, a kao saradnica kustoskinja pojavljuje se Suzana Milevska iz Makedonije. Performanse u gradu izvodili su Sombati Balint (Szombaty Bálint) i Nenad Bogdanović iz Srbije, kao i Grupa ABS iz Hrvatske.

Po prvim, neformalnim procenama, bolju posetu i više medijske pažnje zadobili su oni nacionalni paviljoni u kojima su se pojavili pripadnici nekada jedinstvene jugoslovenske scene, odnosno *nove umetničke prakse* (tome treba dodati i veoma značajnu *UniCredit Venice Award* koju je dobio Raša Todosijević), što navodi na moguće alternative razvoja i ukazuje na potrebu bliske strategije javnog nastupa, kako bi se jasnije predstavio identitet regiona. Pored velikih različitosti, nacionalnih, političkih i društvenih, postoje velike sličnosti umetničkih scena zemalja eks-jugoslovenskog prostora, bez obzira koliko se to poslednje dve decenije ignorisalo. Zajednički jezik konceptualne umetnosti, vidljiv ove godine u ovim nacionalnim paviljonima, može poslužiti kao dobro polazište, a sličnosti se mogu naći i u drugim idejama savremene prakse koje su u korelaciji sa internacionalnom scenom. Iako su im budžeti daleko manji od politički i ekonomski razvijenijih zemalja, ono što je predstavljeno u paviljonima eks-Ju zemalja konceptijski je blisko mnogim umetničkim radovima prisutnim na Bijenalu. Razlika je uobičajeno najvidljivija u uređenosti izložbenog prostora, produkciji radova i načinu prezentacije projekta, mada su i na tom polju ove godine učinjeni veliki pomaci. Ovakva situacija je svakako povezana sa kontinuiranom (ne)brigom države za produkciju, internacionalnu afirmaciju i prezentaciju savremene umetničke prakse.

Veliki uspeh koji je na ovogodišnjem Bijenalu postigao Paviljon Srbije ulaskom u uži izbor, a zatim i dobijanjem UniCreditove Venecijanske nagrade uručene Raši Todosijeviću, ukazuje na bolju vidljivost nacionalnog paviljona, ali i prekid ignorantskog stava internacionalne umetničke zajednice ka sceni Srbije, nametnutog političkim razlozima. Projekat Raše Todosijevića koncipiran je kroz temu *Svetlost i tama simbola*, odnosno kroz misao o SVETLOSTI i o TAMI u izvesnom metaforičkom smislu. Naglasak je na posmatraču koji usled uticaja društvenog konteksta na drugačiji način percipira i tumači simbol, a da sam simbol i njegova forma pri tom mogu ostati istovetni. U pitanju je obrnuti proces – da slika ne interpretira ideologiju ili religiju, već da posmatrač interpretira smisao slike, što ukazuje na značaj publike i mesta postavke kao bitnih delova strukture umetničkog rada, jer oni mogu biti polazište kritičke umetničke prakse povezane sa ispitivanjem ideoloških, institucionalnih i društveno-političkih sistema. Prezentaciji umetničkog koncepta na Bijenalu u Veneciji nameće se kao neophodno uspostavljanje relacija između kulturno-istorijskog konteksta Paviljona Srbije (nekada Paviljona Jugoslavije), političkih prilika u državi koje su konstantno uticale na njega, tradicije samog venecijanskog Bijenala i aktuelne teme centralne izložbe „ILLUMInations“, a da pri tom identitet i radovi izlagača u nacionalnom paviljonu budu primarni, a ne potisnuti. Individualistički postavljena, umetnička praksa Raše Todosijevića se svojim učestvovanjem na Bijenalu u Veneciji *situirala* u novi kontekst uspostavljajući korelacije sa svojim okruženjem, ali i zadržavši svoju specifičnost.

Paviljoni, muzeji, performansi...: multietničnost i market

Kao i ranijih godina nacionalni paviljoni Sjedinjenih Američkih Država, Velike Britanije, Francuske i Nemačke su tokom dana vernisaža tradicionalno privukli najviše pažnje medija i publike. Postavivši tenk naglavačke ispred svog paviljona sa dodatom trakom za trčanje na kojoj su povremeno džogirali profesionalni igrači i sportisti, uz zaglušujuću buku, Američki paviljon je svakako privukao najviše pogleda i komentara. Tenk je zajedno sa statuum slobode koja leži u solarijumu, orguljama i avionskim sedištima, činio *ready made* objekte koje su u okviru svog projekta „Glorija“ postavili kubansko-američki umetnički par Dženifer Alora (Jennifer Allora) i Giljermo Kalzadile (Guillermo Calzadilla). Iako je umetnički koncept u sebi sadržao blagu kritiku američke ratne spoljne politike, svojom produkcijom i performansima američkih sportista je više reprezentovao moć i snagu države, nego što je pružio jasan politički angažovani stav. U Britanskom paviljonu Majk Nelson (Mike Nelson) je izgradio arhitektonsku konstrukciju, kao hiperrealni lavirint sastavljen od mnoštva hodnika, skućenih prostorija i uskih stepeništa, kojim je transformisao neoklasicističku zgradu Britanskog paviljona u stari Istambulski karavan-saraj i na taj način posetioce izložbe neočekivano uveo u egzotični, orijentalni ambijent, inspirisan delima turskog književnika Pamuka. U Nemačkom paviljonu nagrađenom Zlatnim lavom za najbolji međunarodni paviljon, predstavljena je posthumna izložba Kristofa Šlingensifa (Christoph Schlingensiefel), svestranog umetnika i kritičara društvene stvarnosti, koju je kompletirala kustoskinja Suzan Genšajmer (Susanna Gaensheimer). Posvećen umetničkoj borbi sa teškom bolešću centralni prostor paviljona pretvoren je u instalaciju – crkvu nazvanu *Crkva straha stranaca u meni*, ispunjenu višemedijskim sadržajima koji tematizuju pitanje života i smrti u duhu Fluxusa. Istraživanje života, smrti, sećanja i sreće prisutno je u radu Kristijana Boltanskog (Christian Boltanski), renomiranog umetnika, koji je u Francuskom paviljonu izložio monumentalnu video instalaciju „Chance“. Način postavke njegovog rada je, kao i u slučaju Japanskog paviljona u kojem je umetnica Tabaimo predstavila svoju animaciju *Tabaimo: teleco-soup* na ogromnim konkavnim displejima koji su ispunili prostor paviljona, ukazuje na težnju mnogih izlagača za pronalaženjem novih mogućnosti prezentacije umetničkog koncepta upotrebom savremenih medija i nove tehnologije. Republika Koreja je na izložbi *Ljubav je nestala, ali ožiljci će zarasti* umetnika Li Jongbaeka (Lee Yongbaek) istupila sa jasnim antiratnim stavom na sebi specifičan način, produkcijom i tehnološko visoko budžetnim video, kinetičkim i robotičkim radovima, kao i digitalnim grafikama *Andela vojnika* koji izranjaju iz cveća.

Paviljoni Bangladeša, Irana, Iraka, Azerbejdžana, ILLA Latinske Amerike, Centralne Azije, Venecuele, Brazila, Egipta i Čilea takođe su privukli dosta medijske pažnje izložbama na kojima je bio primaran nacionalni kulturološki i društveni kontekst. Postojanje snažnog uticaja politike na umetnost bilo je primarno za uklanjanje i cenzurisanje dva rada umetnice Aidan Salakhove u paviljonu Azerbejdžana, zbog navodnog neprikladnog predstavljanja žene i islamske vere. U Iračkom paviljonu grupa umetnika je izložila svoje radove kroz koncept *Ranjena voda*, koji ukazuje na uništenu ekologiju i kulturu te zemlje u kojoj je nedostatak čiste vode, kako je navedeno u katalogu, često veći problem od sukoba na ulicama i borbe protiv terorizma.

Dobre postavke i konceptijski zaokruženi projekti mogli su se videti u Danskom, Austrijskom, Islandskom, Mađarskom i Izraelskom paviljonu. Danski paviljon je bio jedan od retkih primera kustoske problemske izložbe na kojoj je kroz temu posvećenu slobodi govora (*Speech Matters*) po koncepciji Katherine Gregos, svoje radove predstavilo devetnaest umetnika i umetničkih grupa.

Težnja za što interesantnijom i autentičnijom prezentacijom umetničkog koncepta, navela je mnoge timove da sam prostor paviljona potpuno transformišu i podrede ideji izložbe stvarajući novi arhitektonski ambijent, te su tako unutar svojih paviljona nove arhitektonske konstrukcije izgradili osim Velike Britanije i Nemačke, takođe i Grčka, Švajcarska i Austrija. U Austrijskom paviljonu umetnik Markus Šinvald (Markus Schinwald) izložio je projekat koji referiše na klasične muzejske postavke, ali donosi neočekivano izgradnjom netipičnih klaustrofobičnih hodnika i *visećih zidova*, usmeravajući pogled na odličan video rad i klasične devetnaestovekovne portrete dopunjene umetnikovim intervencijama. Na ovaj način, on istražuje odnos ljudskog tela, njegovo mesto u društvu i prostoru koji ga okružuje koristeći elemente psihoanalize.

Novina u organizaciji projekata na Venecijanskom bijenalu, naročito kad je u pitanju selekcija umetnika je Italijanski paviljon u Arsenalima koji je izazvao mnoge kontroverzne reakcije kod stručne i medijske javnosti. Naime, koncept je osmislio likovni kritičar Vittorio Sgrabi (Vittorio Sgrabi) koji je mogućnost izbora umetnika umesto kustosima, prepustio piscima i drugim intelektualcima. Sgrabi je u objašnjenju izneo razmišljanje da je umetnost postala bolnica, a samo lekari (kustosi), rođaci i prijatelji pacijenata (umetnika) imaju pristup. Ona je veliki „sanatorijum“, odsečen od sveta, koji ne posećuju zdravi ljudi, osim slučajno. S druge strane, uprkos postojanju filmske kritike, filmove gledaju svi, i nema potrebe da im ih neko posebno objašnjava. Tako bi, prema Sgrabiju, trebalo da bude i u savremenoj umetnosti, koja ne bi morala da se oslanja na kustose, ili „nezavisne kustose“, kako sami sebe nazivaju.

Veliko interesovanje izazvale su takođe i umetničke akcije izvođene na celom prostoru Venecije posvećene zahtevu za oslobađanje kineskog umetnika Aj Vejveja (Ai Weiwei), kao i nekoliko protesta i performansa različitih grupa aktivista i umetnika sa aktuelnim društveno-političkim zahtevima i ciljevima, od zatvaranja nuklearnih elektrana, povodom nedavnog zemljotresa i ekološke katastrofe u Japanu, do performansa *Requiem for Women* Ajris Broš (Iris Brosch), u znak sećanja na milione žena koje su mučene, učutkivane i ubijane tokom proteklih vekova.

Osim odnosa forme i sadržine, politike i umetnosti, vidljivosti i nevidljivosti scene Srbije i našeg regiona u okviru internacionalne umetničke prakse, za nas veoma bitne aspekte 54. Bijenala u Veneciji, takođe, je potrebno sagledati još jedan, onaj kojim se pretežno bave tekstovi vodećih stručnih časopisa kada je reč o Bijenalu, a to je polemika koliki je uticaj art marketa na venecijansko Bijenale i da li je Venecija uvod u Art Bazel? Koliko god ova priča u prvi mah narušavala umetničku slobodu, etiku i ukazivala na profit kao cilj, to je jedna od mogućih priča koja nam može pojasniti odnose i mehanizme moći i uticaja, ali kao priča u kojoj mi vrlo slabo učestvujemo.

Naime, proteklih godina se mnogi privatni kolekcionari i korporacije trude da tokom trajanja Bijenala u Veneciji na različite načine privuku što više pažnje na sebe i svoje umet-

ničke zbirke. Francuski milijarder Fransa Pino (Francois Pinault) je tokom trajanja vernisaža Bijenala otvorio novu postavku svoje kolekcije u Palati Grasi (Palazzo Grassi) pod nazivom „The World Belongs to You“, kustoskinje Karolin Buržo (Caroline Bourgeois). Uporedo sa izložbom u Palati Grasi, u izuzetnom muzejskom prostoru Punta dela Dogane mogla se videti izložba „In Praise of Doubt“, koju takođe organizuje Pinoova fondacija. Priređena je i izložba „Pinčuk art centra“, istoimene fondacije ukrajinskog milijardera i kolekcionara Viktora Pinčuka (Victor Pinchuk), priređena u Palati Papadopoli povodom *The Future Generation Art Prize*, nagrade za mladog umetnika. Predstavljene su i kolekcije Fondacije „Prada“, kolekcija Ileana Sonabend (Ileana Sonnabend) u Muzeju Pegi Gugenhajm (Peggy Guggenheim), a u Palati Fortuni (Palazzo Fortuny) izložba „TRA Edge of Becoming“ sa više od 300 radova umetnika među kojima su: Marina Abramović, Aniš Kapur (Anish Kapoor), Mark Rotko (Mark Rothko) i Metju Barni (Matthew Barney). Konekciju sa vernisažom u Veneciji uspostavljena je i izložba „Područje zastoja: aktivistička umetnost iz Kolekcije Sudac“ organizovana na brodu „Galeb“ u Rijeci, koja je privukla veliki broj publike iz eks-Ju regiona. Takođe, otvaranje samog Bijenala postaje sve zanimljivije osim za novinare, umetnike, kustose i likovne kritičare, za državnike, predstavnike svetskog džet seta i kolekcionare. Poznata je izjava kustosa i kritičara Frančeska Bonamija (Francesca Bonamija), koja je malo preterana, ali svakako zanimljiva: „Švajcarski kustos, Švajcarski sponzor, proizvođač sato-va Swatch, Zlatni lav za najboljeg umetnika Kristijana Markleja uzdignutog u Švajcarskoj, za njegov rad u Kordiljerima – Sat.“ Da li i naša umetnička scena može steći bolju vidljivost na svetskoj kulturnoj mapi samo kroz razvoj art marketa, svakako je pitanje koje će biti bitno za nas u narednom periodu, kao i koliko je u razvoju privatnih kolekcija bitna regionalna i međuinstitucionalna saradnja.